

Karlík, Petr

Typy příčinně-následkových vztahů a jejich vyjadřování

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1989-1990, vol. 38-39, iss. A37-38, pp. [121]-131

ISBN 80-210-0168-2

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101717>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

PETR KARLÍK

TYPY PŘÍČINNĚ-NÁSLEDKOVÝCH VZTAHŮ A JEJICH VYJADŘOVÁNÍ

V kontextu současných koncepcí popisu češtiny se v poslední době objevilo několik závažných studií, které se pokoušejí v návaznosti na významné práce dřívější (Machová 1972, Nebeská 1974, 1976 aj.) postihnout a vyložit principy jazykového uchopení kauzálních vztahů mezi jevy (Běličová—Křížková 1979, Běličová 1984, Svoboda 1985, Daneš, 1985 aj.). Není tomu jistě náhodou. Nové metody přístupu k výzkumu jazykových faktů, v různé míře opřené i o poznatky jiných vědních disciplín, umožňují totiž přesnější a adekvátnější postižení i tak složité problematiky, jakou představují kauzální vztahy v jazyce. V této stati omezíme naše pozorování pouze na jeden ze základních typů těchto vztahů, totiž na vztahy v širokém smyslu příčinně-následkové, a pokusíme se o jejich výklad, jak se jeví z pohledu orientovaného sice sémanticky, ale důsledně přihlížejícího k formálním exponentům jazykových významů. Tím se náš přístup řadí k tradičním a odlišuje se od směrů, které kauzalitu chápou jako jednu ze základních relací konstituujících koherenci textu, tak ale i od směrů, které zkoumají kauzalitu z hlediska řečového jednání jako princip argumentace (dokazování, ospravedlňování, přesvědčování, rada apod.).

Necháme-li stranou komplikované otázky, kterými se v souvislosti s kauzalitou zabývá už od Aristotela filozofie (a v nichž se často zřetelně zrcadlí různé ontologicko-gnoseologické a světonázorově ideologické pozice jednotlivých badatelů) i různá pojetí výkladu kauzálních vztahů na pozadí implikace, inspirovaná zpravidla logikou, můžeme z hlediska jazykového pojetí společný ontologicko-gnoseologický základ příčinně-následkových vztahů charakterizovat např. jako závislost typu „to, že platí jev A v čase t_1 , vyvolává (způsobuje), že platí jev B v čase t_2 “, neboli „to, že platí jev B v čase t_2 , vyplývá z toho (je důsledkem toho), že platí jev A v čase t_1 “; přičemž A je „příčina“ a B „následkem“. Takové vymezení, s nímž se v různých modifikacích setkáváme dnes v lingvistice

dost často, se sice na více nebo méně oslabenou implikaci kauzální povahy („jestliže A, pak B“) jako na společné pozadí všech typů kauzálních vztahů odvolává, postihuje však současně rysy specifické právě pro vztahy povahy „příčina“ — „následek“: (1) to, že mluvčí ví (předpokládá), že jevy A i B platí (nastaly, nastávají, nastanou). Z tohoto hlediska má tedy vztah „příčina“ — „následek“, jak říká R. Freundlich (1962), „thetický“ charakter;¹ (2) to, že mezi „příčinou“ a „následkem“ je nutně vztah časové následnosti, tj. t_2 následuje po t_1 . Vztah časové následnosti mezi jevy A a B nepředpokládá však pouze situaci, kdy jev B začíná platit po okamžiku skončení platnosti jevu A (*Sáhl si po opasku, protože někdo zaklepal na dveře*), ale také situace, kdy jev B začíná platit už v průběhu, ještě před skončením platnosti jevu A (*Náš pan doktor trochu Pištětkem pohrdá, protože pravým milencem té dívky je asi jen on*).

Kauzální vztah „příčina“ — „následek“ je ovšem, jak známo, složitě diferencován významově. V naší jazykovědě se zpravidla jako reflex této diferenciacce rozlišují jeho různé významové typy, varianty a modifikace. Projevuje se to i v různých termínech, jimiž bývají oba komponenty vztahu označovány: jev A např. jako vlastní příčina, důvod (a to motivační a pravdivostní), jev B jako následek, důsledek, výsledek, závěr, účinek.

Jako nejzávažnější se při stanovení typů kauzálního vztahu „příčina“ — „následek“ jeví rozdíl mezi vlastní příčinou a důvodem, tedy opozice vyplývající z rozdílu mezi kauzací a motivací (např. Svoboda 1985, Daneš 1985), která se uplatňuje ve všech jazykově sémantických variantách kauzálního vztahu. Příčinou se rozumí zpravidla jev fyzické povahy, který nutně (bez záměru), nezávisle na lidské vůli vyvolává jiný jev: *Vzduch v pokoji byl studený a syrový, protože venku pršelo*. Jako důvod se pak chápe jev, kterým člověk kauzálně vysvětluje (interpretuje) lidské a animální chování a jednání: *Už tři dny trpěl nespavostí, protože se připravoval na maturitu*. Uživatelé jazyka si ovšem tento — gnoseologicky jistě velmi závažný — rozdíl zpravidla neuvědomují. Důsledkem pak je to, že také z hlediska jazykového vyjadřování se může jevit rozdíl mezi příčinou a důvodem velmi málo zřetelný, a to jak v plánu lexikálním (substantiv *příčina* a *důvod* se užívá vcelku promiskue), tak v plánu syntaktickém, a to zejména tehdy, vezmou-li se v úvahu jen základní a nejnápadnější formální signály (v obou případech se užívá týchž spojek) nebo tzv. otázkový test (v obou případech se ptáme otázkou *proč?*).

I když stanovit přesnou hranici mezi příčinou a důvodem bude patrně velmi nesnadné, přece se jeví jejich rozlišování i jako kategorií jazykových jako potřebné a mnohdy i žádoucí. Naznačený významový rozdíl mezi příčinou a důvodem má totiž i své koreláty výrazové. F. Daneš (1985) upozornil už na to, že výrazu *kvůli tomu, že*, resp. *kvůli S_{dat}* se užívá pouze při vyjadřování důvodu. K důležitým formálním ukazatelům

rozdílu mezi příčinou a důvodem patří však podle našeho názoru také to, že příčina vždy časově předchází před jevem, který vyvolává, zatímco důvod nikoli: *Student J. M. spáchal sebevraždu, protože se jeho rodiče rozvedli ... protože se jeho rodiče rozvádějí ... protože se jeho rodiče budou rozvádět.* Ale ani v těchto případech není porušena ve vztahu „příčina“ — „následek“ (to, že platí A v čase t_1 , způsobuje, že platí B v čase t_2) časová posloupnost t_1 předchází před t_2 . Jde zde pouze o to, že „důvody se netýkají událostí samých, nýbrž způsobu, kterým člověk události interpretuje a podle této interpretace jedná (Leech-Swartzick 1975, cit. podle Daneše 1985), a že tedy to, co B v čase t_2 skutečně vyvolalo, tj. A v čase t_1 , je v uvedených případech vlastně elidováno: *Student J. M. spáchal sebevraždu (např. protože se dozvěděl), že jeho rodiče se rozvedli ... rozvádějí ... budou rozvádět.*

Vztahy založené na kauzaci budeme dále označovat jako *příčinně-následkové*; nebudeme přitom ale rozlišovat, zda jde o skutečnou příčinu, nebo „jenom“ o podmínku, která je k uskutečnění jevu B nutná (Svoboda 1972), neboť vlastností přirozených jazyků je to, že mohou i kauzální souvislosti objektivní skutečnosti zobrazovat adekvátně nebo [záměrně či nezáměrně] neadekvátně, úplně nebo neúplně, vědecky nebo nevědecky (Stegmüller 1970). — Vztahy založené motivací budeme označovat jako *důvodově-důsledkové*. I zde necháme stranou to, zda jazykově zpracovaný odraz skutečnosti postihuje danou skutečnost správně nebo chybně, protože z hlediska jazykového jsou např. souvětí *Petr pije, protože má nevěrnou ženu a Petr má nevěrnou ženu, protože pije* správná. Lingvistika může v daném případě konstatovat, že obě souvětí nemohou být současně pravdivá [protože kauzální vztah je vztahem asymetrickým], ale rozhodnout, které z nich adekvátně danou skutečnost odráží, už samozřejmě kompetenci lingvistiky přesahuje.

Kauzální souvislost mezi dvěma jevy (ději, stavy, změnami stavu), ať už povahy kauzační nebo motivační, může být, teoreticky vzato, jazykově uchopena a ztvárněna v zásadě dvěma způsoby, podle toho, zda se rys kauzace/motivace vyjádří *gramaticky*, nebo *lexikálně*.

V prvním případě mají jevy, které jsou ve vztahu „příčina“ — „následek“, charakter dvou větných propozic a sám rys kauzace/motivace je obsažen ve významu spojovacího prostředku. Konstituují se tak souvětěné útvary parataktické i hypotaktické, založené na sémantickém spojování (Grepš—Karlík 1986) dvou (autonomních) propozic. Protože příčinně-následkové i důvodově-důsledkové vztahy představují vztahy *synoptické*, má mluvčí při jejich vyjádření možnost zvolit za východisko buď jev A (tj. příčinu/důvod), nebo naopak jev B (tj. následek/důsledek). Tato volba v podstatě záleží na „point de visée“, tj. na tom, z jakého hlediska je daný vztah nazírán, co se považuje za hierarchicky závažnější. Až jazykovými prostředky, v daném případě spojovacími výrazy

a jejich umístěním, dochází tedy k strukturaci meziobsahových kauzálních souvislostí a jejich specifikaci v ý z n a m o v é na vztahy příčinné/důvodové a vztahy následkové/důsledkové.

Vztahy příčinné/důvodové se primárně vyjadřují souvětím hypotaktickým: *Byla jsem úplně zoufalá, protože Němec se ke mně choval špatně*. Příčinná/důvodová věta je vedlejší, má tedy platnost větného členu (její samostatná komunikativní funkce je suspendována), což vytváří možnost sémantické kondenzace jejího obsahu. Jejím výsledkem jsou různé jmenné výrazy s funkcí příslovečného určení příčiny/důvodu: *Byla jsem úplně zoufalá z Němcova špatného chování // z Němce*. Parataktickým souvětím se vyjadřuje příčinný/důvodový vztah pouze tehdy, má-li příčinná/důvodová věta navíc signalizovat odstín vysvětlení: *Byla jsem úplně zoufalá, neboť Němec se ke mně choval špatně*.

Vztahy následkové/důsledkové se naproti tomu vyjadřují parataktickým souvětím vždy: *Němec se ke mně choval špatně, a proto jsem z toho byla úplně zoufalá*. Postponovaná následková/důsledková věta je hlavní, má samostatnou komunikativní funkci (není větným členem), a její obsah není proto možné sémanticky kondenzovat. Proto nemáme příslovečné určení následku/důsledku ani s formou větnou ani nevětnou.

Lexikálním prostředkem vyjádření rysu kauzace/motivace jsou predikáty kauzačního/motivačního kategoriálního významu typu *způsobit, vyvolat, zapříčinit, být důvodem, být příčinou* ... Tyto predikáty implikují ve své sémantické struktuře dva participanty: participant se sémantickou rolí kauzátor, lexikálně specifikovatelný (primárně větnými) výrazy označujícími příčinu nebo důvod, který zaujímá pozici gramatického podmětu, a participant patiens, lexikálně specifikovatelný (opět primárně větnými) výrazy označujícími následek nebo důsledek. Daný způsob uchopení kauzální souvislosti našeho typu konstituuje speciální propoziční typ. Odpovídá mu jedna komplexní propozice, primárně s formou souvětinou: *To, že se ke mně Němec choval špatně, způsobilo (bylo důvodem toho), že jsem byla úplně zoufalá*.

K právě uvedeným predikátům jsou ve vztahu konverzní povahy kategoriální predikáty *vyplývat, být důsledkem, být následkem* ... Jejich užití proto umožňuje rozmístit dané participanty kauzátor a patiens do jiných syntaktických pozic, a tedy také umístit participant označující následek nebo důsledek do hierarchicky nejzávažnější pozice podmětu (predikáty typu *vyplývat, být důsledkem* ... jsou v tomto smyslu funkčně ekvivalentní s predikáty typu *způsobit, zapříčinit* ... užitými v tzv. pasívní formě): *To, že jsem úplně zoufalá, vyplývá z toho (je způsobeno tím), že Němec se ke mně choval špatně*.

Z našeho hlediska jsou ovšem zvláště důležité právě ty struktury, v nichž participantu kauzátor, zaujímajícímu na formálně gramatické

rovině pozici podmětu, odpovídá nepersonický původce. Ukazuje se, že v zásadě může být lexikálně specifikován substantivními výrazy se sémantickým rysem [+živel] (*vítr, zima, mráz, sucho, zemětřesení ...*), výrazy se sémantickým rysem [+psychosomatický stav] (*ospalost, bolest, strach, únava, úzkost ...*) a výrazy (primárně větnými) označujícími činnosti. Vedle už zmíněných kategoriálních predikátů vyjadřujících rys kauzace/motivace (typu *způsobit*) je zde totiž třeba počítat i s početně velmi rozsáhlou a významově značně různorodou skupinou predikátů, které rys kauzace/motivace pouze implikují a popisují „následek“; navíc vždy obsahují sémantický rys [+nezáměrnost], což vyplývá z nepersonického charakteru kauzátoru: *někdo/něco způsobil(o), že někdo oslepl / je slepý // někdo/něco oslepilo někoho; někdo/něco způsobil(o), že něco se rozbilo / je rozbité // někdo/něco rozbil(o) něco; někdo/něco způsobil(o), že někdo se rozplakal/pláče // někdo/něco rozplakal(o) někoho*. Nic na tom nemění ani skutečnost, že v řadě případů odpovídající predikát (zprav. mutační neakční nebo procesový) neexistuje: *něco způsobilo, že někdo zbledl / je bledý // O; něco způsobilo, že něco prasklo // O*.

Větné struktury s těmito predikáty, chápané jako základové, jsou důležité proto, že jako důsledek jiné hierarchizace propozice (v našem pojetí jako důsledek tzv. dekauzalizace, Grepl—Karlík 1983) se participant kauzátor (označující příčinu nebo důvod) přesouvá z valenční pozice podmětové, kterou zaujímá v syntaktické struktuře s diazezí primární, do slabě valenční pozice adverbialní ve struktuře s diazezí sekundární. Nejčastější jeho forma je V_{instr}^2 (typická právě pro odsunuté participanty, které ve struktuře s výchozí diazezí zaujímají pozici podmětu, viz i deagentizaci), ale může mít také formy jiné, např. *od* V_{gen} , *z* V_{gen} , *v* V_{loc} apod. (k jejich distribuci viz Běličová 1984): *Vítr rozbil okno — Okno se rozbilo větrem; Únava mu zavřela oči → Oči se mu zavřely únavou // z únavy // od únavy; To, že Petr četl detektivku // četba detektivky // detektivka ho unavilo(a) — Petr se unavil tím, že četl detektivku // četbou detektivky // detektivkou*. Tím se dané sémantické struktury se sekundární diazezí do jisté míry sémanticky i syntakticky sblíží s prvním typem a nezřídka bývají neprávem jako jeden typ chápány.

Poznámka: Připomínáme, že k popisované derivaci struktur se sekundární diazezí ze struktur s diazezí primární slouží tyto základní prostředky: a) konstrukce s tzv. slovtvornou reflexivizací (*Roztřásla ho zima → Roztřásl se zimou*); konstrukce s být + participium trpné (*Práce ho unavila → Unaven byl prací*); konstrukce založené na starých a dnes už neproduktivních opozicích kauzativum \times nekauzativum (*Hlad ho umořil → Umřel hladem*); konstrukce se slovesy neakčními nemajícími kauzativní protějšek (*Strach způsobil, že se třásl → Třásl se strachem*); k jejich distribuci viz Grepl—Karlík 1983.

Jak jsme již v úvodu naznačili, příčinně-následkové i důvodově-důsledkové vztahy mají řadu významových variant. Různí badatelé, kteří se těmito otázkami zabývali, upozorňují na několik, často diametrálních odlišných faktorů, které považují za relevantní, srov. Běličová—Křížková 1979. Za daného stavu našich poznatků se z nich jako nejdůležitější jeví tyto: (1) následek/důsledek je vědomý, tj. je projevem volní činnosti individua specifikovaného jako participant; (2) následek/důsledek vyplývá z chování referenčně identických participantů; (3) následek/důsledek je hodnocen jako pozitivní. Tyto sémantické rysy se uplatňují v různých kombinacích (níže na jejich číslování budeme odkazovat) a pomocí nich lze jednotlivé významové varianty obou vztahů alespoň částečně charakterizovat. Jde nám však pouze o ty významové varianty, které se formálně manifestují v distribuci speciálních spojovacích prostředků, jichž se v kauzálních souvětích užívá, ale také v různých formách kauzálních adverbialních výrazů nevětných.

Omezíme-li naše další pozorování na struktury založené na spojování dvou propozic, mezi nimiž je kauzální vztah, je příznačné, že při vyjadřování příčinně-následkových i důvodově-důsledkových vztahů bez explicitní signalizace jejich významových variant jsou — na rozdíl od struktury, v nichž významové varianty výrazově signalizovány jsou — komplexy spojovacích prostředků při jejich prezentaci od příčiny/důvodu jině než při prezentaci od následku/důsledku.

Významově nespecifikovaný příčinný/důvodový vztah se vyjadřuje hypotaktickým souvětím se základními, sémantickými zcela ekvivalentními spojkami *protože*, *poněvadž*, *jelikož*, *ježto*, *anžto* (k jejich styl. hodnocení viz Grepl—Karlík 1986). Při antepozici, resp. interpozici příčinně/důvodové věty se někdy, zvl. v projevech hovorových, užívá samotné spojky *že*: *Že // protože bylo venku teplo, sundal si čepici*. Užívání spojky *když*, *jestliže*, *-li* je podmíněno kontextově (je to jejich sekundární funkce): mluvčí je volí jako výrazový prostředek daného vztahu zejm. tehdy, může-li předpokládat, že adresát ví, že jev A platí: *Když // jestliže // protože tomu nechceš věřit, tak já ti to řeknu*.

Významově nespecifikovaný následkový/důsledkový vztah se vyjadřuje souvětím parataktickým. Vedle spojky *(a) proto* (o ní níže) jsou základní spojky *(a) tedy*, *(a) tudíž*, *(a) tak*, *takže*, někdy také spojka *i* (k jejich distribuci viz Grepl—Karlík 1986).

Pro explicitní vyjadřování významových variant příčinně-následkových i důvodově-důsledkových vztahů máme několik složených spojovacích prostředků, jejichž jádrem je výraz typu předložka (původní i nepůvodní) + zájmeno to v příslušném pádě, *s t e j n ý* při prezentaci dané kauzální souvislosti od příčiny/důvodu i od následku/důsledku.

Spojovací výrazy podřadící, uplatňující se při prezentaci daných vztahů z hlediska příčiny/důvodu, obsahují jako základní ryze hypotaktickou

spojku *že* (kromě toho se jako „náměstky“ užívají i výrazy typu *kde, kdy, jak*): *Byla jsem zoufalá z toho, že se ke mně Němec špatně choval // jak se ke mně Němec choval*. Právě taková hypotaktická souvětí se složenými spojovacími výrazy jsou častým východiskem sémantické kondenzace obsahu vedlejší věty, a lze z nich tak „odvodit“ formu nevětných adverbialních výrazů příčinných/důvodových: *Byla jsem úplně zoufalá z Němcova špatného chování // z Němce*.

Poznámka: Po stránce formálně syntaktické se zájmenná složka těchto spojovacích výrazů jeví jako součást věty hlavní (řídící). Ukazuje na to fakt, že při antepozici se vedlejší věta chová jako vložená, a mohou po ní tedy stát příklonky: *Z toho, že se ke mně Němec choval špatně, jsem byla úplně zoufalá*.

Výrazy souřadící, uplatňující se při prezentaci daných vztahů od následku/důsledku, jsou v zásadě dvojího druhu: spojkové a vztažné. Spojkové potenciálně obsahují významově téměř prázdnou parataktickou spojku *a* (*Němec se ke mně choval špatně, (a) z toho jsem byla úplně zoufalá*), základem vztažných výrazů jsou souřadící relativní zájmena a příslovce: *Němec se ke mně choval špatně, z čehož jsem byla úplně zoufalá*.

Výrazu obsahujícího předložku *za* + Acc se užívá v důvodově-důsledkovém vztahu s významovým rysem (+2), ať už je specifikován jako vztah důvodový (*Styděl se moc (za to), že lhal // za lhaní // za lež*), nebo jako vztah důsledkový: *Lhal, a za to se moc styděl // za což se moc styděl*.

Výrazu obsahujícího předložku *z* + Gen se užívá v příčinně-následkovém i důvodově-důsledkovém vztahu s významovým rysem (−1) a zpravidla (−3). Opět může být specifikován jako vztah příčinný/důvodový (*Keška měl z toho, že přišli vojáci, // z příchodu vojáků // z vojáků radost*), nebo jako vztah následkový/důsledkový: *Přišli vojáci, a z toho měl Keška radost // z čehož měl Keška radost*. Některé adverbialní výrazy výrazy nelze však z větného vyjádření odvodit nenásilně. Jde zejména o důvodový vztah s rysem (+1), (+2) (*Oženil se s ní z pouhé vypočítavosti*) a s rysem (−2): *Z rozkazu velitele se zakazují veškeré vycházky*.

Výrazu obsahujícího předložku *od* + Gen se užívá v obou typech vztahu s významovým rysem (−1), a to jak při prezentaci od příčiny/důvodu (*Od toho, že usilovně pracovala, // od usilovné práce ji bolelo celé tělo*), tak od následku/důsledku: *Usilovně pracovala, a od toho ji bolelo celé tělo // od čehož ji bolelo celé tělo*.

Výrazy s formou bezpředložkového instrumentálu vyjadřují oba vztahy s významovým rysem (+2); proniká přitom více nebo méně výrazně odstín prostředkový: *Tím, že haní něčí práci, // haněním něčí práce povyšuje svých pár řádků na velkolepé dílo — Haní něčí práci, a tím povyšuje svých pár řádků na velkolepé dílo // čímž povyšuje svých pár řádků na velkolepé dílo*.

Formy dalších příčinných/důvodových adverbialních výrazů obsahujících původní předložku nelze už přímo se souvětího vyjádření vztahu odvodit. Lexikálně omezené je užití výrazu s formou na S_{acc} , vyjadřujícího důvodový vztah s významovým rysem $\{-2\}$, $\{+1\}$ (*Přišel jsem na váš rozkaz, povel, pokyn ...*), nebo s rysem $\{-1\}$, $\{+2\}$: *Zemřel na rakovinu, zápal plic, tuberkulózu ...*

Příčinný/důvodový vztah vyjadřují také adverbialní výrazy s původní předložkou s primárním významem časovým a místním: *Kulhá po obrně; Přiznal se pod tíhou důkazů; V rozčilení vběhl do domu*. Relativně nejfrekventovanější je z nich výraz *nad tím*: *Rmoutil se nad tím, že jejich víra není tak dokonalá // nad nedokonalostí jejich víry // nad jejich vírou — Jejich víra není tak dokonalá, a nad tím se rmoutil // nad čímž sermoutil*. Silně hovorový výraz *skrz* S_{acc} vyjadřuje příčinný/důvodový vztah s významovým rysem $\{-3\}$: *Skrz tu nemoc nebyl dlouho v práci*.

Spojení původní předložky *pro* + *to* se plně adverbializovalo. Výraz adverbialní povahy *proto* je tak jádrem složeného spojovacího prostředku, kterým lze signalizovat „čistý“ příčinně-následkový nebo důvodově-důsledkový vztah, a v tomto smyslu je ekvivalentní se spojkami typu *protože, jelikož ...* a typu *tedy, tak, takže ...*: *Byl unavený proto, že // protože celou noc nespál — Celou noc nespál, a proto // takže byl unavený*. Na rozdíl od těchto skutečných spojek může však být *proto* (jako výraz adverbialní) doplněno dalšími vytýkacími výrazy (*i, právě, zejména, už, jen ...*), a signalizovat tak různé další odstíny (např. že uváděný děj/stav je jedinou příčinou/důvodem, která následek/důsledek vyvolává, nebo naopak že jde jen o jednu z příčin/důvodů apod.): *Ale nemohl jsem mluvit hlavně proto, že // *hlavně protože jsem byl úplně vyčerpaný — Byl jsem úplně vyčerpaný, a hlavně proto // *hlavně tedy jsem nemohl mluvit*. Z téhož důvodu je výraz *proto* vhodným prostředkem pro explicitní vyjádření negace příčiny/důvodu.

Poznámka: K cenným výkladům I. Nebeské [1976] o negaci v souvětích příčinné povahy, zvl. pak k II. způsobu negace, by bylo možno dodat toto: Explicitně se negace příčiny/důvodu vyjadřuje formou záporu členského: *Mám tě ráda ne proto // ne kvůli tomu, že jsi chytrý* (ale z jiného důvodu). Běžnější je ovšem vyjádření formou záporu větího, přičemž souvětí je intonačně ukončeno polokadencí s intonačním centrem na slovese ve větě vyjadřující následek/důsledek: *Nemám tě ráda proto, že // protože // kvůli tomu, že jsi chytrý* (ale např. *proto, že jsi čestný*). Upozornit je třeba i na to, že při obráceném pořadí vět klade se ovšem toto sloveso jako nositel intonačního centra na konec souvětí; příklony mohou pak stát na počátku postponované hlavní věty nejen tehdy, je-li vedlejší věta uvozena spojovacím výrazem, ale i tehdy, je-li uvozena „klasickou“ spojkou: *Protože // proto, že // kvůli tomu, je jsi chytrý, tě ráda nemám // // bych si tě nevzala*.

Adverbialním výrazem s formou *pro* S_{acc} nelze ovšem kondenzovat obsah všech vedlejších příčinných/důvodových vět s *proto, že*, nýbrž pouze

těch, které tvoří součást podřadného souvětí vyjadřujícího kauzální vztahy s rysem (—1) a často i (—3): *Děti se ho bály proto, že byl lstivý // pro jeho lstivost.*

Zejména v publicistickém, odborném a administrativním stylu jsou velmi rozšířené spojovací prostředky obsahující předložku nepůvodní.

Výrazy obsahující předložku *kvůli* + *Dat* vyjadřují důvodově-důsledkový vztah: *Kvůli tomu, že bratr je nemocný, // kvůli bratrově nemoci // kvůli bratrovi přišla dnes o hodinu později — Bratr je nemocný, a kvůli tomu přišla dnes o hodinu později // kvůli čemuž přišla dnes o hodinu později.*

Výrazy obsahující předložky *vlivem* + *Gen*, *následkem* + *Gen*, *v důsledku* + *Gen* vyjadřují oba základní kauzální vztahy s významovým rysem (—2): *Letos vymrzly některé ozimy vlivem toho, že byly silné mrazy // vlivem silných mrazů — Byly silné mrazy, a vlivem toho vymrzly letos některé ozimy // vlivem čehož vymrzly letos některé ozimy.*

Výrazy obsahující předložku *díky* + *Dat* vyjadřují oba základní typy kauzálních vztahů, dosud častěji s významovým rysem (+3): *Díky tomu, že měli jméno a titul, // díky jménu a titulu směli si dělat nárok na část závratného štěstí — Měli jméno a titul, a díky tomu si směli dělat nárok na část závratného štěstí. Vždy vyjadřuje významový rys (+3) výraz obsahující předložku zásluhou + Gen: Zásluhou toho, že mi učitel pomáhal, // zásluhou učitelovy pomoci // zásluhou učitele jsem nepropadl — Učitel mi pomáhal, a zásluhou toho jsem nepropadl // zásluhou čehož jsem nepropadl. Viz i Fr. Daneš 1964.*

Výrazy obsahující předložku *vinou* + *Gen* vyjadřují oba základní typy kauzálních vztahů s významovým rysem (—3): *Vinou toho, že Franta zradil, // vinou Frantovy zrady // vinou Franty se gestapu pátrání podařilo — Franta zradil, a vinou toho se gestapu pátrání podařilo // vinou čehož se gestapu pátrání podařilo.*

Výrazy obsahující předložku *vzhledem k* + *Dat* vyjadřují kauzální vztahy s odstínem zřetelovým: *Vzhledem k tomu, že se zlepšila energetická situace, // vzhledem k zlepšení energetické situace // vzhledem k energetické situaci se odvolávají některá opatření — Zlepšila se energetická situace, a vzhledem k tomu se odvolávají některá opatření // vzhledem k čemuž se odvolávají některá opatření.*

Charakter složených spojovacích prostředků ovšem už nemají výrazy typu *z té příčiny, že, z důvodu, že, hov. tím pádem, že, z toho titulu, že, na to konto, že, ani jejich* častější protějšky paratactické. Tyto výrazy sice svým významem oba kauzální vztahy víceméně jednoznačně signalizují, a jsou tak s už uvedenými gramatickými prostředky v tomto smyslu ekvivalentní (*Tím pádem, že // proto, že jste nesplnili své povinnosti, nedostanete ani odměnu — Nesplnili jste své povinnosti, a tím pádem // proto nedostanete ani odměnu*), syntakticky se však chovají jako sub-

stantiva. Projevuje se to v tom, že při hypotaktické strukturaci vztahu má vedlejší věta povahu přívlastkové věty adjektivní, a tedy ji nelze nominalizovat adverbialním výrazem, a že při parataktické strukturaci se souřadícími relativy, kterou lze ovšem předpokládat pouze teoreticky, by tato relativa musela být adjektivní: **Nesplnili jste své povinnosti, kterýmžto pádem nedostanete ani odměnu*. Některé z těchto výrazů fungují už ale i jako jádro složených spojovacích prostředků: *z toho důvodu, že // z důvodu toho, že // z důvodu nemoci; z toho titulu, že // z titulu toho, že // z titulu ředitele*.

Další významové varianty příčinně-následkových i důvodově-důsledkových vztahů jsou signalizovány speciálními prostředky. Upozorníme zde alespoň na výrazy obsahující *tím spíše*, které označují příčinu/důvod vyvolávající následek/důsledek zcela přirozený, očekávaný, samozřejmý: *Svedené ženě by se snad dalo rozumět tím spíše, že ve hře byly rodinné zájmy — Ve hře byly rodinné zájmy, a tím spíše by se dalo rozumět svedené ženě*. Pro vyjádření toho, že následek/důsledek ve zvýšeném rozsahu vyplývá právě z platnosti příčiny/důvodu, máme konstrukci typu *Bylo to setkání tím působivější // o to působivější, že bylo zcela nečekané — Setkání bylo zcela nečekané, a tím // a o to bylo působivější*.

Z lingvistického hlediska jsou velmi zajímavé také různé modifikace kauzálního vztahu „příčina“ — „následek“. Nejvýstižnější sémantický i formálně gramatický výklad struktur typu *Neřeknu mu to, protože by mi stejně (beztak, beztoho, tak jako tak) nerozuměl — Stejně (beztak, beztoho, tak jako tak) by mi nerozuměl, takže mu to neřeknu* podal Fr. Daneš (1985). V těchto souvětích se vyjadřuje důvod nějakého rozhodnutí poukazem na marnost případného rozhodnutí opačného. Ve strukturách typu *Ustup, nebo (jinak, sice, vždyť) to na tebe spadne* se vyjadřuje důvod nějaké výzvy s poukazem na negativní důsledky (nebo přímo sankce), které by vyplynuly z toho, kdyby výzva nebyla akceptována.

POZNÁMKY

- ¹ Někdy proto bývá k explicitnímu (exaktnímu) postižení kauzálního vztahu „příčina“ — „následek“ využíván tzv. modus ponens: jestli platí implikace $A \rightarrow B$ a jestliže platí její implikans (A), pak platí také implikát (B); srov. např. K. Henschelmann (1977).
- ² U některých výrazů označujících psychosomatické stavy se jejich adverbializace projevuje i formálně: *Umřel hladem // hlady; Třásl se strachem // strachy; Zalykal se smíchem // smíchy; Dusil se vztekem // vzteky*.

L I T E R A T U R A

- BĚLIČOVÁ-KŘÍŽKOVÁ, H.: K systému příčinných vztahů mezivětných a členských. *Čs. rusistika*, 24, 1979, s. 97—113.
- BĚLIČOVÁ, H.: K systému kauzálních určení v současných slovanských spisovných jazycích. *Slavica Slovaca*, 19, 1984, s. 3—14.
- DANEŠ, F.: Malý průvodce po dnešní češtině. Praha 1964.
- DANEŠ, F.: Věta a text. Praha 1985.
- FREUNDLICH, R.: Über die logische und semantische Struktur implikativer Begriffe der natürlichen Sprachen. In: *Logik und Logikkalkül* (Ed. Kasbauer, M., Kutchera, F.), München 1962.
- GREPL, M.—KARLÍK, P.: Gramatické prostředky hierarchizace sémantické struktury věty. Brno 1983.
- GREPL, M.—KARLÍK, P.: Skladba spisovné češtiny. Praha 1986.
- HENSCHELMANN, K.: Kausalität im Satz und im Text. Heidelberg 1977.
- KŘÍŽKOVÁ, H.: Adverbiální determinace příčinná. In: *Studie z východoslovanské jazykovědy*, Praha 1976, s. 182—222.
- NEBESKÁ, I.: Poznámka k příslovečným určením příčinným. *SaS*, 35, 1974, s. 21—25.
- NEBESKÁ, I.: K negaci v souvětích příčinné povahy. *SaS*, 37, 1976, s. 291—299.
- MACHOVÁ, S.: Příčina v syntaxi češtiny. Praha 1972.
- STEGMÜLLER, W.: Das Problem der Kausalität. In: *Erkenntnisprobleme der Naturwissenschaften*, Köln, Bonn 1970, s. 156—174.
- SVOBODA, K.: Důvod a příčina. *SaS*, 44, 1985, s. 275—283.

TYPEN DER URSACHE-FOLGE-RELATIONEN UND
IHRE AUSDRUCKSMITTEL

Auf dem Hintergrund des allgemeinen kausalen Nexus (bestimmbar durch die starke oder abgeschwachte Implikation $A \rightarrow B$, bzw. durch die Konjunktion von zwei Implikationen $[A \rightarrow B] \wedge [\bar{A} \rightarrow \bar{B}]$) wird die Ursache-Folge-Beziehung als eine seiner semantischen Varianten aufgefaßt und wie folgt definiert: „daß A in der Zeit t_1 gilt, verursacht, daß B in der Zeit t_2 gilt“. Es werden zwei Typen unterschieden (Ursache-Folge-Relation und Grund-Wirkung-Relation) und es wird der Versuch unternommen, die dieser Kategorisierung zugrunde liegenden semantischen und syntaktischen Unterschiede zu eruieren. Da es sich in den beiden genannten Fällen um eine sog. synoptische Relation handelt, kann sie der Sprecher entweder aus dem Blickwinkel der Ursache/des Grundes, oder aus dem Blickwinkel der Folge/der Wirkung zum Ausdruck bringen. Im vorliegenden Aufsatz werden alle grammatischen Ausdrucksmittel und Distributionsbedingungen ihrer Verwendung untersucht. Dabei wird von primären Strukturen in Form eines zusammengesetzten Satzes (parataktischen oder hypotaktischen) ausgegangen, und die jeweiligen Adverbialformen werden vom Satzgefüge abgeleitet.

